

Мікіна О. Г.

Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

**ЕВОЛЮЦІЯ ДЕФЕКТИВНИХ ДІЄСЛІВ
У РОМАНСЬКИХ СЛОВНИКАХ**

Термін «дефективне дієслово» уживається в мовознавчій літературі на позначення дієслів із неповним відмінюванням, яким бракує окремих особових форм, що були відсутні або втрачені в той чи інший період історії певної мови з фонетичних, морфологічних або семантичних причин. Діахронічні студії будь-якої мови, що мають на меті вивчення еволюції мовних явищ, не можуть не звертати увагу на такі лексеми, які виглядають несистемними, але в них відбито результат розвитку дієслівної лексики. Романські мови мають велику кількість дефективних дієслів, які з'являлися протягом трансформації синтетичної латини в сучасні аналітичні мови. Проте багато таких лексем було в самій латинській мові. У запропонованій статті розглянуто історію двох латинських дефективних дієслів – “*āio*” та “*inquam*”, які належали до широко вживаних лексем, активно використовувалися в літературній мові, у творах письменників, зокрема й тих, які відображали народні тенденції. Аналіз проведено із залученням авторитетних лексикографічних джерел, значення лексем проілюстровано прикладами з текстів латинських класиків. Підкреслюється, що народжувані аналітичні тенденції, націлені на закріплення регулярних форм, що мали вписуватися в нову систему, приводили до того, що на заміну дефективним лексемам приходили і набували поширення інші, «правильні». Цей процес продовжується і нині, уже інші романські лексеми виглядають неповноцінними, дефективними і потребують додаткових пояснень. Зазначається необхідність аналізу виникнення і розвитку дієслів, що стали дефективними, від перших відомостей про них у наявних джерелах, дослідження їхньої морфологічної будови і семантичної еволюції з метою пошуку чинників, що призводять до зникнення одних лексем (навіть високочастотних) і просування на їхнє місце інших.

Ключові слова: латинська мова, романські мови, дефективні дієслова, еволюція, діахронія.

Постановка проблеми. Лінгвістична наука вже давно оперує терміном «дефективне дієслово», для дослідників і носіїв будь-якої романської (і не тільки) мови це поняття знайоме і зрозуміле, оскільки лексеми, що позначаються цим терміном, є у відповідних словниках. Дефективними називаються дієслова з неповним відмінюванням, у парадигмі форм яких не вистачає окремих одиниць, що були відсутні або втрачені в той чи інший період із фонетичних, морфологічних або семантичних причин.

Поява терміна «дефективний» стосовно граматичних явищ сягає IV ст., поняття дефективного слова з'являється у працях відомих латинських граматиків Доната і Діомеда [6, с. 3]. Термін походить від прикметника *dēfectīvus* – «недостатній, неповний (nomen, verbum)» [3, с. 295] (< *dēficiō* – «відклатися, змінити, бути недостатнім» < *faciō* – «робити» [3, с. 296–297].

Діахронічні студії, що націлені на вивчення еволюції мовних явищ, без сумніву, мають звертати увагу на лексеми, що виглядають несистем-

ними, оскільки вони і є результатом розвитку, упродовж якого відбувалися значущі зміни, здатні до формування та закріплення виняткових елементів чи явищ.

Романські мови, як і сама латина, завжди мали і мають нині певну кількість дефективних дієслів. Серед них є безособові дієслова, як, наприклад, дієслова на позначення природних явищ, а є такі, що втратили окремі форми, пор. кілька сучасних прикладів: фр. *choir* – «падати», *gésir* – «лежати, спочивати (у могилі)», *quérir* – «шукати», *falloir* – «мусити, мати, бути повинним»; ісп. *acaecer* – «наступати, відбуватися, траплятися», *acontecer* – «траплятися, відбуватися, мати місце», *haber* – «мати, володіти», *embair* – «обдурювати». Деякі з дієслів, що сьогодні мають неповну палітру, у латинські часи були повноцінними системними лексемами, інші й у класичній латині вважалися дефективними. Проте для історичних досліджень такі явища – це об'єкт вивчення, аналізу та пошуку пояснень еволюційних трансформацій.

Латинська мова мала велику кількість дефективних дієслів, серед яких були і такі, що виражали базові значення та були поширені. Попри свою активність і широке використання в мові, вони поступилися місцем іншим лексемам. Спробам зрозуміти причини цих змін латинського / романського вокабуляра може допомогти лише діахронічний метод мовознавства, який передбачає детальний аналіз генезису й еволюції таких лексем.

Виклад основного матеріалу. Одним із латинських дефективних дієслів було *āio* (інший варіант написання – *ajō*, оскільки слово вимовлялося *aiiō*). Від багатьох інших його відрізняє те, що це було частотне дієслово, воно відіграло значну роль у латинській мові. Проте згодом воно зникло, не залишивши й сліду в романських мовах.

Дієслово *āio* належало до 4^ї дієвідміни з основою на *-ī-* та суфіксом *-ī-* [4, с. 179], як дефективне дієслово воно мало обмежену кількість форм. А. Ерну і А. Мейє вказують, зокрема, такі: *ai(i)ō*, *ais*; *ain* (питальна форма); *āī* (наказовий спосіб); *ait* (*āit*); *ai(i)unt*; *aiēbam*, *aibam*, *ai(ē)bat*, *ai(ē)bant*; *aiās* (ізольована форма 2 ос. одн. умовного способу). У пізню добу можна було натрапити на штучно утворені форми *aiere* і *aieret* [8, с. 33].

Стосовно семантики цього дієслова треба зазначити, що його дефініції були вкрай розмитими, словники називають його значення по-різному, а це свідчить, на нашу думку, про складний і довгий шлях еволюції лексеми в самій латині. А тому спочатку варто розглянути походження *āio*, оскільки це в дослідницькій процедурі зазвичай вказує вектор подальшого семантичного розвитку лексеми. Проте ми стикаємося з тим, що інформація, яка подається етимологічними словниками стосовно *āio*, нечітка, неповна, не дозволяє відстежити весь шлях значеннєвого розвитку дієслова.

По-перше, наголошується, що *āio* походить від **ag-yō*, але словники не вказують, яке значення було в цієї форми, лише відомо, що **ag-* представлене, окрім *āio*, в іменнику *adagium* (*adagio*, *-onis*), синонімі *prōverbium* – «прислів'я», «приказка» [8, с. 33]. По-друге, дослідники історичної семантики подають генетично споріднені з *āio* лексеми, значення яких також дозволяють робити припущення щодо семантичних витоків самого *āio*. Серед цих лексем назвемо такі: ритуальне дієслово *indigitāre* – «благати, просити, молити (богів)» (< **end-ag-itāre*) та похідні від нього іменники (А. Ерну й А. Мейє зазначають, що є й інша гіпотеза щодо походження *indigitāre* – від *indiges* – «бідний, незаможний», проте, вважа-

ючи на семантику обох лексем, це мало ймовірно); дієслово старовинної релігійної мови *axāre*, що коментується глосами як *nōmināre* – «називати, звертатися за іменем» [8, с. 33–34]. Вочевидь подані лексеми належать до лексико-семантичного поля мовлення. Серед слів, що вважаються одного походження з *āio*, нерідко називається *prōdigium* – «диво, дивне явище» [15, с. 24]. Однак А. Ерну й А. Мейє заперечують спорідненість цих лексем, за таких умов історично першим значенням іменника *prōdigium* мало бути «пророче слово», проте це не знаходить жодних підтверджень у літературі.

Отже, *āio* та споріднені із цим дієсловом лексеми дають підстави вважати первісними для них значення, пов'язані з мовленням. Не спростовує такої думки і звернення до лексем, що вважаються одного походження з *āio* в інших мовах. До них належать насамперед лексеми двох мов – грецької та вірменської, проте стосовно обох А. Ерну й А. Мейє висловлюють деякий сумнів. Так, гр. *ἀνωγα* – «наказувати, веліти» (< *ἀν-ωγα* – «голосно висловлюватися»), разом із *ἦ* – «він говорить», що базуються на **ēg-t* в аблауті [10, с. 115], викликають здивування своїм значенням «наказувати», вірм. *aset* («говорю») залишає запитання у плані фонетичної відповідності до *ar-ac* – «adagium» [8, с. 34]. Та попри деякий сумнів, ці приклади подаються авторитетними історичними словниками, а отже, зв'язок латинського дієслова *āio* з лексемами, що не мають інших значень, окрім тих, що від початку пов'язані з мовленням, є важливим фактом, щоб не намагатися віднайти іншого, правданого значення, що могло би слугувати базою для розвитку тих, що зафіксовані. До речі, додатково впевненості в первинності значень, пов'язаних із мовленнєвою діяльністю, додають приклади тохарських лексем – тох. А *aks-* і тох. В *ks-* – «розповісти, оголосити», що згадуються Е. Бенвеністом саме на підтвердження спільного походження з поданими вище латинською, грецькою та вірменською лексемами [2, с. 101]. Варто зазначити, що *āio* пов'язують також із санскритською лексемою *ah* – «говорити», «сказати» (уживається тільки форма перфекта *āha*) [9, с. 181; 15, с. 24].

Деяка невизначеність і неоднозначність стосовно походження *āio* супроводжується таким самим станом речей у питанні семантики цього дієслова. Головна відмінність полягає в тому, що одні джерела першою дефініцією називають найширше значення «говорити», а інші – «підтверджувати», «говорити так». Спробуємо подати узагальнений список значень для дієслова *āio*,

розмістивши на першу позицію дефініцію «говорити», хоча вирішальним для цього є не первинність значення, а його частотність у класичній латині. Так, Е. Форчелліні першим і основним значенням *āio* називає «розмовляти» і «говорити» (*loquor* і *dīco*) [9, с. 181–182], М. Бреаль і А. Байї також визначають семантику *āio* через французьке дієслово *dire* – «говорити» [7, с. 7]. Проте більшість джерел подають як перше значення «підтверджувати, відповідати позитивно (на запитання)», тільки потім – «говорити, запевняти» [3, с. 53; 8, с. 33; 12, с. 91; 15, с. 24].

Попри те, що в кожному лексикографічному джерелі *āio* пояснюється як синонім *dīco* – «говорити» (чи то в основній, чи то в неосновній позиції), відмінність між ними все-таки була відчутною для носіїв латинської мови. Так, римські граматики намагалися пояснити розбіжності у вживанні цих дієслів. Наприклад, Донат щодо цього писав: “*Ait dicimus de eis qui uana loquuntur; dicere autem dicimus de eis qui ualidiora*” [8, с. 33] – “*Ait* говоримо про тих, хто верзе нісенітницю, *dicere*, навпаки, говоримо про тих, хто має силу». В Е. Бенвеніста також знаходимо красномовну цитату Доната: “*Aio* додається, – говорить він, – до *inuisa, uana, contemnenda, falsa*, – до неприємного, пустого, нікчемного, брехливого» [1, с. 391].

В Е. Форчелліні, який на першу позицію ставить визначення «говорити» і «розмовляти», решта дефініцій *āio* представлені так (далі цифри відповідають нумерації дефініцій в Е. Форчелліні): 2) це дієслово вживається у складі висловів *ajunt, ut ajunt, quomodo ajunt* тощо – «як кажуть, як говорять», яке часто приєднує до себе слова, на які посилаються; 3) дієслово *aio* вживається для вираження здивування, захоплення, виклику, наприклад: *quid tu ais?* – «та що ти?», «що ти кажеш?»; 4) із заперечною часткою *ne* дієслово *aio* утворює форму *ain'* – «та не може бути!», «насправді?»; 5) словосполученнями з дієсловом *aio* користуються для передачі запитання з великим здивуванням, пор.: *ain' tu? ain' tandem? ain' vero?* – «та невже?»; 6) *aio* вживається також у юридичній мові, наприклад, *ait lex, ait praetor* – «говорить закон, говорить претор». Використання *āio* у складі юридичного формулювання передбачає в його семантичній структурі певне значення влади, авторитетності. Саме тому дієслово *dīco*, наприклад, ніколи в таких фразах не вживається, оскільки має широке значення «говорити» без диференційної семи авторитетного свідчення. Е. Бенвеніст зазначає, що “*aio* висловлює не думку, не припущення, але правову формулу, що відпові-

дає клятві» [1, с. 392]. Показовим для розуміння цього дієслова є те, що від нього утворено іменник, який уживається як назва божества, – *Aius*, або *Aius Locutius*, яке в нічній тиші повідомило римлянам про нашествя галлів [8, с. 33; 15, с. 25]. В Е. Бенвеніста знаходимо пояснення Варрона щодо причин, які спонукали назвати це божество саме так: “*Aius deus appellatus a raque ei statua quod eo in loco divinitus vox edita est*” – «Божество названо Ай, і йому зведено вівтар, тому що в цьому місці пролунав божественний голос» [1, с. 392]. І далі читаємо: «Його ім'я не **Dicius*, але *Aius* – це голос, наділений владою. Завжди *aio* означає неособисте висловлювання, що набуває влади тільки завдяки тому, що воно може бути віднесено до надособистого – закону або божества» [1, с. 392]. Звертає на себе увагу суперечність зі словами Доната, у яких дієслово *āio* пов'язується, навпаки, з розмовами, позбавленими змісту. Однак суперечностей у семантичній структурі цієї лексеми вистачає; 7) тільки останнім Е. Форчелліні подає значення, яке вступає в антонімічний зв'язок із поняттям «заперечувати», пор.: “*Praeterea ajo ponitur saepe pro affirmare cui opponitur negare*” [9, с. 181–182] – «Крім того, *ajo* використовується часто для ствердження, якому протистоїть *negare* («заперечувати»)». Але, насправді, навіть у цьому випадку *ajo* може означати і «стверджувати, говорити», і «давати позитивну відповідь». Це може бути зрозумілим лише в контексті. Принаймні значення, пов'язане з відповіддю, не є основним для цього дієслова, зумовлюється тільки відповідною ситуацією. На підтвердження такого висновку звернемося до прикладів із «Сатирикона» Петронія:

“*Amici, ait, pavonis ova gallinae iussi supponi*” [13, XXXIII] – «Друзі, – *говорить*, – я наказав підкласти під курку яйця павича». Тут дієслово *āio* вживається в загальному значенні «говорити» і може, на нашу думку, бути віднесеним до базових лексем усієї ЛСГ дієслів мовлення. В іншому прикладі вживається вже згаданий вислів *quod aiunt*:

“*Nec adhuc sciebamus nos in medio lautitiarum, quod aiunt, clivo laborare*” [13, с. XLVII] – «Ми ще не знали, що пройшли, *як кажуть*, тільки половину схилу розкоші». Ось ще один приклад, де дієслово *āio* має широке значення «говорити», але може бути перекладене і як «відповідати», але жодного погодження тут нема:

““*Quid cogitas? inquam, ego enim si videro balneum, statim expirabo*” – “*Assentemur, ait ille, et dum illi balneum petunt, nos in turba exeamus*”” [13, с. LXXII] – ««Що ти замислив?» – кажу, бо якщо я побачу лазню, одразу помру» – ««Пого-

джуймось», – *відповідає* він, – поки вони наблизимуться до лазні, ми загубимось в натовпі».

Найбільш несподіваними є приклади вживання дієслова *āio* для введення запитання. У контексті роману Петронія воно набуває значення «запитувати», пор.:

“Contra Ascyrtos leges timebat et: “Quis, *aiebat*, hoc loco nos novit, aut quis habebit dicentibus fidem?” [13, с. XIV] – «Натомість Аскілт законів боявся: «Хто нас тут знає, – *говорив* він, – хто повірить нашим словам?»». Навіть якщо погодитись, що в цьому випадку дієслово вжито в загальному значенні «говорити», що ми й відобразили в перекладі, не можна вважати дієслово *āio* таким, що має значення «погоджуватися, говорити так».

Приклади із «Сатирикона» Петронія цілковито підтверджують пріоритет значення «говорити» для дієслова *āio*, що відповідає словниковим статтям Е. Форчелліні та М. Бреалю, А. Байї. Проте дані інших джерел, за якими *āio* – це передусім «давати позитивну відповідь, підтверджувати», також не можна вважати хибними, до того ж вони наводяться відомими й авторитетними дослідниками. Це дає підстави твердити, що дієслово *āio*, безперечно, уживалося зі значенням «давати позитивну відповідь», але у структурі цього значення сема «позитивна відповідь» стала факультативною, дієслово набуло через спрощення більш широкого значення – «говорити, розмовляти», що пересунуло цю лексему на якийсь час до ядерної зони ЛСГ дієслів мовлення латинської мови.

Якщо згадати, що не тільки значення дієслова *āio* не були цілком сталими, а його форма не була правильною, бо в мові вживалися лише кілька особових форм, інші, зокрема й інфінітив, були відсутні, можна зрозуміти, чому це «суперечне» дієслово не увійшло до романських мов. У словнику А. Ерну й А. Мейє стосовно цього читаємо: “*Ajo*, сплутавши одного разу значення із *dico*, більше не мало підстав для існування, і хоча воно було засвідчене в усі літературні епохи, воно зникло з романських мов, як і інше дефективне *inquam*” [8, с. 33].

Лексема *inquam* – «говорю», як типове дефективне дієслово, не мала повної, завершеної парадигми форм, до того ж вона була функційно обмеженою. Проте роль *inquam* для мови була вкрай важливою, оскільки це дієслово використовувалося як вставне слово для введення прямої мови, а також після слова, до якого хотіли привернути увагу читача, зокрема в анафорі [8, с. 567]. Дієслово *inquam* є, без сумніву, спорідненим із давнім латинським дієсловом *inseque, insece* – «спові-

щати, оповіщати»; обидва походять від і.-є. кореня **sek-* – «говорити», значення якого пов’язані з публічною заявою, розповіддю, зробленою прилюдно [8, с. 568]. Походження *inquam* та *inseque, insece* не викликає розбіжностей у поглядах лінгвістів. Проте формальна історія дієслова *inquam* є досить складною і не до кінця зрозумілою.

А. Ерну й А. Мейє вбачають в основі розвитку *inquam* складену форму **ensekw-ō* [8, с. 568], Й. М. Тронський вказує на форму аориста **en-sq^we-t* із нульовим ступенем кореня [5, с. 255]. Проте всі дослідники зазначають, що подальша втрата *-s-* водночас залишається неясною. Й. М. Тронський уважає, що форма *inquit*, яка розвинулася з **en-sq^we-t*, у латинській мові була переосмислена як 3^a особа однини теперішнього часу і слугувала базою для утворення решти форм [5, с. 255] – *inquis, inquitus, inquitis, inquitunt*, форми минулого часу *inquirebat*, майбутнього *inquires, inquiet* і кількох інших. Перша особа однини *inquam*, судячи із суфікса, могла б бути колишнім умовним способом давнього італо-кельтського типу [11, с. 31], який усталився як теперішній час, що додатково свідчить про нерегулярність і нестандартність цього дієслова. У добу пізньої латини з’явилися ще дві форми 1-ї особи однини – *inquitō* та *inquitō*, штучне утворення яких і відсутність живого використання вказують на те, що споконвічна форма *inquam*, широко розповсюджена в республіканський період, зникла з узусу [8, с. 567]. Цілком природно, що жодна з форм цього неправильного дієслова не мала шансів зберегтися в народній латині та в романських мовах. І це попри те, що автори творів латинської літератури для передачі діалогів не обходилися без дієслова *inquam*, пор.:

“*Quid cogitas? inquam, ego enim si videro balneum, statim expirabo*” [13, с. LXXII] – ««Що ти замислив?» – *кажу*, бо якщо я побачу лазню, одразу помру»»;

“<...> *mea Glycerium*” *inquit* “*quid agis? quor te is perditum?*” [14, 134] – «<...> моя Гліцеріє, *каже*: «Що робиш? Нащо йдеш на загибель?»».

Висновки і пропозиції. Розглянуті латинські дієслова належали до широковживаних лексем. Вони активно використовувалися в літературній мові, у творах письменників, включно з тими, які відображали народні тенденції, що давало цим словам додаткового шансу на збереження. Проте народжувані аналітичні тенденції, націлені на закріплення форм, що вписувалися в нову систему, приводили до того, що на заміну дефективним лексемам приходили і набували розповсюдження інші, «правильні». Цей процес про-

довжується і нині, уже інші романські лексеми виглядають неповноцінними, дефективними. Для кожного із цих випадків мають бути розглянуті етапи еволюції дієслова, його функціонування в мові впродовж цілих епох, щоби спробувати від-

найти ті чинники, які виштовхують окрему лексему на узбіччя узусу. Принципи дослідження діахронічної лінгвістики, метою якої є формулювання мовних законів, дають можливість для подальшого вивчення явища дефективних дієслів.

Список літератури:

1. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов. Пер. с фр., общ. ред. и вступ. ст. Ю. С. Степанова. Москва : Прогресс – Универс, 1995. 456 с.
2. Бенвенист Э. Тохарский и индоевропейский. *Тохарские языки* : сборник статей под ред. В. В. Иванова. Москва : Изд-во иностр. лит-ры, 1959. С. 90–108.
3. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Москва : Русский язык, 1976. 1096 с.
4. Эрну А. Историческая морфология латинского языка. Москва : Изд-во ин. лит-ры, 1950. 320 с.
5. Тронский И. М. Историческая грамматика латинского языка. Москва : Изд-во лит-ры на иностр. яз., 1960. 320 с.
6. Abdellatif A. La notion de défectivité en grammaire. 1994. № 61. P. 3–7. URL: http://www.persee.fr/doc/igram_0222-9838_1994_num_61_1_3106 (дата звернення: 19.09.2021).
7. Bréal M., Bailly A. Dictionnaire étymologique latin. Paris : Hachette, 1885. 465 p.
8. Ernout A., Meillet A. Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots. Paris : C. Klincksieck, 1951. XXII. 1385 p.
9. Forcellini Aeg. Totius Latinitatis Lexicon. Opera et studio. Prati : Typis Aldinianis, 1858. T. 1.
10. Frisk H. Griechisches Etymologisches Wörterbuch. Heidelberg : Carl Winter, Bd. 1, 1960. 815 S.
11. Meillet A. Les verbes signifiant “dire”. *Bulletin de la Société de linguistique de Paris*. Paris : Edouard Champion, 1916. T. XX. P. 28–31.
12. Oxford Latin Dictionary. Oxford, 1968. 2126 p.
13. Petronius. Satiricon. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/petronius1.html> (дата звернення: 19.09.2021).
14. Terentius Afer P. Andria. URL: <https://www.thelatinlibrary.com/ter.andria.html> (дата звернення: 19.09.2021).
15. Walde A., Hofmann J. B. Lateinisches etymologisches Wörterbuch Heidelberg : Carl Winter, Bd. 1, 1938. XXXIV. 872 S.

Mikina O. G. EVOLUTION OF DEFECTIVE VERBS IN THE ROMANCE VOCABULARY

The term “defective verb” is used in the linguistic literature to denote incomplete verbs that lack certain personal forms that were absent or lost in a particular period of history of a particular language for phonetic, morphological, or semantic reasons. Diachronic studies of any language, aimed at studying the evolution of linguistic phenomena, cannot ignore such lexemes, which look unsystematic, but they reflect the result of the development of verb vocabulary. Romance languages have many defective verbs that appeared during the transformation of synthetic Latin into modern analytical languages. However, Latin itself included many such lexemes. The proposed article examines the history of two Latin defective verbs – āio and inquam, which belonged to widely used lexemes, were actively used in literary language, in the works of writers, including those that reflected folk trends. The analysis is carried out with the involvement of authoritative lexicographical sources, the meaning of lexemes is illustrated by examples from the texts of the Latin classics. It is emphasized that the emerging analytical trends aimed at consolidating the regular forms that were to fit into the new system, led to the fact that other, “correct”, lexemes replaced defective ones and spread. This process continues today, and other Romance lexemes look defective now and need further explanation. The article points the necessity to analyze the origin and development of verbs that became defective, from the first information about them in existing sources, to study their morphological structure and semantic evolution to find factors that lead to the disappearance of some lexemes (even high frequencies) and their replacement by others.

Key words: Latin language, Romance languages, defective verbs, evolution, diachrony.